

Тарихий китобларда «иктоъ» феодал институтининг XVI—XVIII аср бошларида Урта Осиёда тутган ўрни ва мавқеи хақида ханузгача аниқ бир фикр айтилмаган. Махсус китобларда бу масала хусусида П. П. Иванов томонидан бундан ўттизқирк йил муқаддам билдирилган кўп ҳам аниқ бўлмаган фикр ҳамон ҳукм суриб келади. Ваҳоланки, тарихий манбаларда бу масала хусусида аниқ фикр юритишга имкон берувчи маълумотлар анчагина учрайди, «Иктоъ» атамаси XIV асрнинг иккинчи ярмида муомаладан чиқиб, ўрнини «суюргол» атамасига бўшатиб берган бўлсада, XVI аср ўрталаридан бошлаб яна Урта Осиё манбаларида қўлланила бошланган ва бу ҳол XVIII асрнинг 20 йилларига қадар давом этиб келган.

Тадқиқотчиларнинг «иктоъ» атамаси ва унинг моҳиятига берган баҳолари қай даражада? деган савол тугилади.

Бухоролик йирик тарихчи олим Хофиз Таниш Бухорийнинг «Абдуллонома» (бошка номи «Шарафномаи шохий») асарини ўрганиш жараёнида П. П. Исамов биринчи бўлиб «иктоъ» атамасига тадқиқотчиларнинг диққат эътиборини жалб қилди ва қуйидаги ҳулосага келди: «Бу ерда сўз Эронда мўғуллар даврида (XIII—XIV асрларда — Б. А.) кенг тарқалган «харбий иктоъ» устида бораётир». «Суюргол», «иктоъ» ва «танхо» атамаларининг бир маънода қўлланишларини таъкидлаб, у яна бундай дейди: «Суюргол» ва «иктоъ» атамалари билан бир каторда Урта Осиёда XVI асрдан бошлаб биринчи маротаба муомалага кирган ва афсуски, зикр этилган («иктоъ» ва «суюргол» атамалари — Б. А.) билан бир маънода қўлланилган «танхо» атамаси ҳам учрайди... ва бу ерда сўз бир хил инъомлар хусусида кетяпти. Фикримизнинг далили сифатида кўрсатиш мумкинки, XVII асрдан бошлаб «иктоъ» атамаси Урта Осиё манбаларида учрамайди ва ўз ўрнида тўла ҳолда «танхо» атамасига бўшатиб беради. Бундан ҳулоса қилиш мумкинки, XVI асрда «иктоъ» атамаси афтидан китобий ибораларнинг анъанавий қолдиги сифатидагина сақланиб қолган.

Тахминан шундай фикрни йирик шарқшунос олим И. П. Петрушевский ҳам билдирган. У хусусан бундай деб ёзади: «Шубҳасиз, «иктоъ» феодал институт сифатида XVI—XVIII асрларда ишлатилмаган ва ўз ўрнини—«суюргол» ва «тиул» институтларига бўшатиб берган.

«Иктоъ» атамаси XVI—XVII ва ҳатто XVIII аср тарихий манбаларида учраб туради. «Суюргол» ва «тиул» атамалари ва улар ифода этган институтлар эса кенг тарқалган эди. Аммо XVI—XVII аср тарихий манбаларида «иктоъ» атамаси аниқ юридик маънони ифода этмаган, балки инъом маъносида, яъни «иктоъ» ўрнини олган феодал институтларни ифодаловчи синоним сифатида қўлланилган».

Таникли шаркшунос олим М. А. Абдураимовнинг фикрича, «иктоъ» атамаси XVI—XVII асрларда мустакил бир маънога эга бўлмаган ва «танхо»нинг синоними сифатида ишлатилган. Унинг ёзишича, «танхо» феодад институти (муваккат, шартли тортик) иктоънинг бошлангич шаклидаги маъносига яқин маънода кўлланилган... бу даврда хар икки атама («танхо» ва «иктоъ» — Б. А.) муваккат шартли инъом маъносини билдирган. Кўриниб турибдики, бир гурух мутахассис олимлар «иктоъ» XVI—XVIII асрларда «суюргод», «тиул» ва хатто «танхо» феодад институтларининг синоними сифатида кўлланилган, деган фикрни илгари сурганлар. Аслида шундаймикан? «Иктоъ», «суюргод» ва «танхо» атамалари ўхшаш маънога эга бўлганмикан? деган савол тугилади.

«Суюргод» атамасини олиб кўрайлик, XVI—XVII аср манбаларида у «иктоъ» атамаси билан бир каторда «инъом» маъносида тушунилади. Аммо хар икки атаманинг («иктоъ», «суюргод») мохияти хамма вақт хам бир хил бўлмаган. Чунончи, XVI асрда хар иккала атама: «иктоъ» ва «суюргод» институтлари бир маънога эга бўлган ва шартли равишда сулола аъзолари, харбнй бошликлар ва кўзга кўринган давлат арбобларига тожу тахт.олдида кўрсатган махсус хизматлари эвазига берилган инъом (вилоятлар, нохиялар) маъносини билдирган. «Иктоъ» ва «суюргод» эгалари молиявий ва маъмурий имтиёзларга эга бўлганлар. Масалан, XVI асрнинг иккинчи ярмида Шахрисабз ва унинг атрофидаги туманлар Абулхайр султоннинг иктоъси бўлган. Насаф эса Худойберди султонга суюргод килиб берилгаи. Хисор — Ўзбек султонга иктоъ тарзида инъом этилган. Самарканд иктоъ сифатида ўзбеклар хукмдори Абдуллахон II (1583—1598 йиллари расмий равишда Бухоро тахтида ўлтирган)нинг иниси Ибодуллох султонга хадя этилган эди. Кейинчалик, яъни XVII—XVIII асрларда, суюргод маъноси ўзгариб боради. Юридик хужжатларда хам, тарихий китобларда хам, у мусулмонларнинг йирик пешволари ва уламоларига берилган турли хадялар (ер участкалари, маблаг)ни англатган. XVII аср тарихчиси Махмуд ибн Вали умуман ииъом хакида сўз борганда хар икки атамани: «суюргод» хамда «иктоъ»ни бир маънода (инъом маъносида) ишлатади ва уларнинг кўлланилишини аниқлаштиради. Масалан, суюргод деганда у давлат олдида кўрсатган алохида хизматлари эвазига шайхлар, уламолар ва шоирларга берилган инъомларни назарда тутати. Чунончи, аштархонийлардан Вали Мухаммадхон (1608—1611) 1607 йили Тошкентти Ишим султои тасарруфидан озод килгандан кейини кўрсатган катта ёрдамлари эвазига тошкентлик шайхлар, уламо ва олимларни тухфалар ва суюргодлар билан тақдирлайди. Яна бир аштархоний — Нодир Мухаммадхон даврида (1642—1645) мавлоно Абдулмўмин Миёнколий, мударрис Шсхбек кўкалтош (Ба.лхда), Малик Интихоб номини олган касиданавис шоир ва олим мавлоно Ниёз, Шайх Низойи ва мавлоно Шариф Воло каби шоирлар унча катта бўлмаган суюргод эгалари бўлишган.

Р. Н. Набиев томонидан Бухоронинг шайбонийлар ва аштархонийлар сулолаларига мансуб хукмдорлари ва уларнинг Тошкент ва Аидижондаги хокимлари ёрликларининг ўрганилиши хамда А.Жувонмардиевнинг хозирги Наманган вилоятидаги Караскон ва Кизил работ кишлокларида жойлашган Султон Саид авлиё авлодларига тегишли суюргодларни ўрганишга багишланган асарлари шуни кўрсатадики, XVII асрда «суюргод» сайидлар, шайхлар, уламо ва йирик шоирларга тақдим этилган хар турли ииъомни англатган. Бу холни Махмуд ибн Валининг юкорида тилга олинган маълумотлари хам

тасдиклайди. Афтидан, бу ерда биз XVIII аср охирида битилган «Ушрия ва хирожия ерлари хакида рисола» муаллифи бухоролик факих Ибодулло ибн хожа Ориф Бухорий томонидан ҳам аник таърифланган ва ўша давр учун ўта хос бўлган шартли тарзда бериладиган инъомни айнан ўзини кўриб турибмиз. Мазкур рисолада хусусан бундай дейилади: «Агар динпанох подшоҳ девон ихтиёридаги ерни (мамлакат) кимгадир инъом килгудай бўлса ва у (яъни мулк) уламо ва саййидларга берилса, суюргол деб аталади; бордию харбийларга (мукотилин) хадя этилса унда танхо деб аталади». Кўриниб турибдики, XVII асрдан бошлаб суюргол ва иктоъ бир маънода қўлланилмаган.

Юкорида зикр этилган рисолада (Ибодулло хожа Бухорий асарида) тўғри кўрсатилганидек, XVI асрнинг иккинчи ярми—XVIII аср бошида «танхо» (танхох) атамаси ҳам тамоман бошка маънога эга бўлган. Аник маълумотларга мурожаат килайлик. «Абдуллонома» муаллифи юкорида тилга олинган бухоролик хукмдор шайбоний Абдуллахон II билан Насаф хокими Худойберди султон ўртасидаги 1552 йили содир бўлган уруш хакида хикоя киларкан, мапа буларни ёзади: «Абдуллахон галаба байрогини Касби вилояти устига тиккандан кейин Насафнинг Оаъзи кишлокларини голиб кўшинга танхо килиб берди». Мир Мухаммад Амини Бухорийнинг XVIII аср бошига тегишли куйидаги маълумотлари ҳам катта ахамиятга молик: «Бу беъмани эссизлар (Убайдуллохнинг якинлари— Б. А.) халкни ўзбеклар (ўзбек харбийкўчманчи аслзодалари) билан кўрки тиб ўз холича иш тутиб, конунии оёк ости кила бошладилар; улар уялмайнетмай ва кетини ўйламай, халкка жабрзулм ўтказа бошладилар ва итоаткор кишилар устидан хукм юргиза бошладилар. Улар шу даражага бориб етдиларки, конунлар чикариб ўзбекларнинг танхо ерларини ҳам ўз тасарруфига киритиб олдилар... Харбийларга тегишли маошини олиш учун берилган хукуклар кайд этилган дафтарларни йўқ килдилар. Окибатда ўша харбийлар курук коғоздан бошка хеч нарсага зга бўлолмадилар».

Келтирилган мисоллардан кўриниб турибдики, сўз юритилаётган даврда танхо харбийлар ва куйи табакадаги хизмат чиларнинг тирикчилиги учун ажратилган унча катта бўлмаган срлардан тушадиган ректа — соликнинг хадя этилишини англатган.

Энди «иктоъ» атамаси хакида.

Ёзма манбаларда келтирилган машумотларга кўра, XVI асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Бухоро хонлиги ўрамида (хам Мовароуннахр, хам ярим мустакил Балхда) давлатга карашли ерлари иктоъ тарзида инъом этиш холлари кенг тарқалган. «Иктоъ» атамаси эса шу вақтгача кенг қўлланиб келинган «суюргол» атамасини бутунлай муомаладан суриб чикарди.

«Иктоъ» XVI—XVIII аср бошларида хукмрон сулола намояндалари (султонлар) ва йирик амирларга маълум ўлка ва вилоятларнинг шартли равишда инъом этилишини англатади. Уларга инъом этилган ерларни идора килишда кенг маъмурий ва иктисодий хукуклар ҳам берилган. Сўзимизнинг исботи учун кайд этилган даврнинг асосий манбаларидан айрим мисоллар келтириб ўтамиз. Масала, «Абдуллонома» муаллифи Абдуллахоннинг Хузор ва Жигдалиқда ов килишига оид воқеаларни баён этаркаи (1586), куйидаги мухим

маълумотни келтиради: «У ерга Шахрисабздан улуг нўён Камбарбий етиб келди ва хурмат ила хукмдор олдида тиз чўкиб, унга иктоъ тарзида инъом килинган Шахрисабзга таклиф этди. Таклиф қабул килинди ва жаноби олийлари Шахрисабзга караб йўл олдилар. Зикр этилган амирнинг базми жамшидидан сўнг Шахрисабздан келадиган даромаднинг бир қисми унга берилиши хақидаги умиди рўёбга чиқмагач, жаноби олийлари ислом куббаси бўлмиш Балхга жўнаб кетиш. чари биланок, тўхтовсиз Шахрисабзни тарқ этди ва Самарқандга, иқбол нишонлик султон Ибодулло олдида ошиқди ва у ерда унинг буюк амирлари сафига кўшилди». Хофиз Таниш Бухорий давом этиб: «Камбарбайдан сўнг хукмдорсиз қолган Шахрисабзга Шибиргон вилоятининг хокими олий иқтидорлик амир Абдусамадбий тайинланди. Шу билан бирга унга Шахрисабздан тушадиган даромаддаи 150 минг хоний миқдордаги маблағ ҳам берилди». Замондош тарихчининг бу маълумотлари шуни аниқлатадики, иктоъ вақтинча ва шартли равишда берилган инъом бўлган: иктоъ эгаси келаятган солиқдарнинг факатгина ўзи илгир туриштурмуши учун зарур бўлган миқдоригагина дахлдор бўлган: факат айрим ҳоллардагина барча солиқлар унинг ихтиёрида қолдирилган. Буни зикр этилган Шахрисабзнинг собиқ хукмдори Камбарбиннинг вилоятдан тушаётган барча солиқларни ўз тасарруфига олиш учун қилган хаттиҳаракатларига оид маълумотлар тасдиқланди. Бу ҳолатни Махмуд ибн Вали тасдиғида ҳам кўриш мумкин. 1588/89 йили Балх хукмдори шайбоний Абдулмўминхон Машхад, Сабзавор, Исфохон ва Нишопур устига қатта юриш қилди. Бу шаҳарларни ўз тасарруфига қиритгандан сўнг юришда фаоллик кўрсатган амирларга турлитуман иноятлар қилди. «Жумладан деб давом этади муаррих, — Шохмухаммад баходир Қўлобдан чақириб олинди ва Маймана, Форёб, Хайробод, Қайсар, Олмор вилоятлари ва уларга тобе бўлган ноҳиялар хукмдори қилиб тайинланди. Улардан йигиладиган йиллик даромад мавлоно соҳиб девон томонидан 200 минг танга миқдорида белгиланди. Бундан ташқари, Али қипчокнинг барча халқлари ва улуслари ҳам унга тобе этилди». Шундай қилиб, ўша даврда иктоъ муваққат инъом ҳисобланган ва марказий ҳукумат, яъни хон учун қилинадиган алоҳида хизмат учун берилган. Иктоъдор факат даромаднинг хон тарафидан белгиланган қисмигагина эга бўлган. Олий миқдорлик ҳақхуқи хон томонидан сақлаиб қолаверган. Қуйинда биз баъзи ҳолларда хоннинг хоҳиши билан иктоъларнинг мусодара қилиниши ва бошқа шахсларга инъом этилиши, иктоъ ҳажмининг қисқартирилиши ёки қенгайтирилиши қаби ҳолларни ҳам кўрамиз. Иктоъ инъом этиш ва иктоъдорнинг мажбуриятлари билан боғлиқ масалаларга батафсилроқ тўхтаб ўтамиз. Факат хукмрон сулола вакиллари, йирик ҳарбий арбоблар ва кўчманчи феодаллар иктоъ эгалари бўлганлар. Иктоъ соҳиби хирожнинг бир қисмини давлат хазинасига топшириши зарур эди. Қўшни мамлакатларга уюштириладиган ҳарбий юришлар вақтида улар дарҳол ўз қўшинлари билан хонга ёрдамга боришлари ёки унинг ихтиёрига маълум миқдорда қўшин юборишлари шарт бўлган. Жумладан, Мовароуннахрни исён ва тартибсизликлар қа.мраб олган ва қозоқ феодалларининг қўшинлари Бухоро ва Самарқанд остонасида турган бир вақтда (1599) шайбоний Пирмухаммадхон II (1798—1601) Бухоро, Самарқанд, Насаф, Шахрисабз, Хисор ва Қўлоб иктоъдорларини ўз туги остига тўплашга муваффақ бўлди. Махмуд ибн Валининг гувоҳлик беришича, уларнинг барчаси «шижоат ва гайрат кўрсатдилар ва Мовароуннахр исён ва тартибсизликлардан тозалангандан кейингина ўз иктоъларига қайтиб кетдилар». Худди шундай аҳволни биз 1611 йили Вали Муҳаммадхоннинг ҳокимиятни қайтариб олиш учун Эрон аскарлари ёрдамида Урта Осиёга бостириб қиришга оид воқеалар мисолида ҳам кўришимиз мумкин, Ушанда Имомқулихон (1611—1642)

Мовароуннахр иктоъдорларининг кўмагида ганимни маглубиятга учратиб, олий хокимиятни ўз кўлида саклаб қолишга муваффақ бўлган эди. Яна бошқа бир ерда Махмуд ибн Вали Мухаммадхоннинг 1607 йили Кўлобга, исёнкор Мирза Хасанга қарши юриши хақида хикоя қилар экан, бу харбий юришда Мовароуннахрнинг 42 нафар иктоъдори қатнашганлигини айтади. Юриш муваффақиятли тугагандан кейин уларнинг барчаси бой ўлжалар билан ўз иктоъларига қайтиб кетишган. Иктоъ эгалари (иктоъдор)нинг бу ерда қайд этилган сони бу феодаал институтнинг биз сўз юритаётган даврда Урта Осиёда кенг тарқалганлигидан далолат беради.

Унди иктоънинг инъом этилиши тартибига келсак, энг аввало бу шартли тарзда бўлган, яъни вақтинча берилган.

Юкорида зикр этилганидек, олий ҳукмдор иктоъ ерларининг хажмини қисқартириши ёки кенгайтириши, иктоъдорларни у мулкдан бошқасига ўтказиши, кези келганда, асосли сабаблар бўлганда, иктоъдорни бу ҳуқуддан махрум этиши ҳам мумкин бўлган. Ўзбек султоннинг тақдири бунга яққол мисол бўлиши мумкин. У шайбонийлар орасида энг кўзга кўринганлардан, ёш жихатдан Абдуллахондан анча улуг, унинг амакиси бўлганди.

Маълумки, туркмўгул халқлари орасида сакланган расмрусмга кўра, ёш жихатдан улуглар махсус имтиёзларга эга бўлганлар. 1559 йилнинг август ойида унга Насаф ва Шахрисабздек йирик вилоятлар иктоъ тарзида инъом этилган эди. 1570/71 йили Абдуллахоининг Балхга, Динмухаммадхонга (1567—1573) қарши юришида Ўзбек султон Андхудни эгаллаб олгандан кейин, Абдуллахондан юз ўгириб Балх хокимига хайрихолик изҳор қилади. Ушанда Абдуллахон унинг иктоъсини тортиб олади ва 1559 йилда Ибодулла султонга берилган (иктоъ тарикасида) Самарқанд мулкига қўшиб юборади. Ўзбек султон тўрт йил давомида Абдуллахоннинг муруватини қутсада, хон барибир унинг аввалги иктоъсини қайтариб бермайди. Фақат 1574/75 йилдагина Абдуллахон Жуйбор хожалари

дан хожа Саъд, Кулбобо кўкалтош ва бошқа йирик мансабдорларнинг илтимосларини инобатга олиб Ўзбек султоннинг гунохидан ўтади, аммо аввалги иктоъсини (Кўлобни) қайта

риб бермайди: унга фақат Хисор вилоятинигина қолдиради, холос. «Абдуллонома» муаллифининг гувоҳлик беришича, Ўзбек султон кейинги йилларда марказий ҳукуматга сидқидил

дан хизмат қилади, Абдуллахоннинг барча харбий юришларида фаол иштирок этади.

1585 йили Хасанбек Шайх Умарий ва Бобо Вали етакчилик қилган бадахшонликлар кўзголони

бостиришдаги фаол иштироки учун Абдуллахон кўшимча равишда унга Кўлоб вилоятини инъом этиб, униг иктоъсини кенгайтириб беради.

Бу хусусда қуйидаги мисол ҳам ахамиятга моликдир. XVIII асрнинг кўзга кўринган тарихчиларидан Мир Мухаммад Амини Бухорий шуни таъкидлайдики, хон иктоъ хажмини кенгайтиришда айрим ҳолларда қўл остидагиларнинг содиқлиги ва фаоллигидан келиб чиқиб сиёсат юргизган. Олим шундай хикоя қилади: «Амирлар ва лашқарбошилар довурак ҳукмдориинг Балхга, Махмудбийга қарши юриш зарурлиги

хакидаги бу сўзларини эшитишлари билан анок, уларнинг хаммаси тиз чўкиб, бош эгдилар ва шундай дедилар: «Олий хукмдорнинг хохишларини амалга ошириш йўлида жонимизни ҳам аямаймиз, иайза ва киличларни ишга солиб, Тангрининг инояти билан, бу хиёнаткор ганимни бартараф килишга касамёд киламиз. Олам подшосининг нафосат таратувчи фикри бандаларига жондир. Шунинг учун кайгурмасалар ҳам бўлади. Биз кулларингизнинг жонимиз битта, бордию мингта бўлганда ҳам, не килардик? Албатта, уни султонимиз отларининг туёқлари остига ташлаган бўлардик». Подшоҳ амирлари ва лашкароошиларининг ўз хаётларини у учун курбон килишларига тайёр эканлигини эшитгач, уларнинг иктоъ ва маошлари микдорини ошириб, тухфалар такдим этиб, бахтиёр килади.

Шу ҳам диккатга сазоворки, ўрта осийлик хукмдорлар хорижий мамлакатлардан келиб қолган султонларга ҳам уларнинг хизматларини инобатга олиб, иктоъ инъом этганлар. Чунончи, козок султонлари Шигойхон ва унинг ўғли Таваккал султонлар Абдуллахоннинг Тошкент ва Туркистон хукмдори Бобохон авлодларига қарши курашида кўрсатган ёрдамлари учун 1581 йили Хўжанд вилоятини иктоъ тарзида оладилар. Худди шундай мавкега хоразмлик султонлардан бири Ахмад султон XVII асрнинг биринчи чорагида Балхда эришган.

Балхда ҳам Мовароуннахрдагидек иктоъ хажми бир хилда бўлмаган ва иктоъдорнинг ижтимоий мавкеи билан боғлиқ бўлган. Хусусан, йирик амирлар ва кўчманчи кабилаларнинг сардорларига тегишли иктоъ фақат битта вилоят билан чегараланган. Масалан, Кундуз — Абдурахмон оталикнинг иктоъси, Термиз — Уразбий оталикка тегишли, Жузжон — Хўжамбек тўксабонинг иктоъси, Андароб — Ёдгор кўрчига тегишли бўлган. Шахзодаларнинг иктоъси эса жуда катта худудларни ўз ичига олган. Чунончи, 1630/31 йили Нодир Муҳаммадхон куйидаги вилоятларни фарзандларига иктоъ қилиб берган: тўнғич ўғли Абдулазизга Балх мулки гарбий вилоятларининг катта қисмини, яъни Маймана, Шибиргон, Дарзоб ва Форёбларни инъом қилган. Орадан беш йил ўтгач, 1635/36 йили уларга Андхуд ва Жузжон вилоятларини ҳам қўшиб берди. Бу иктоънинг шарқий худуди деб Хатабот кўприги, гарбда — Мурғоб дарёси, шимолда — Амударёнинг жанубий қиргоғи ва жанубда — Гур вилояти қабул қилинди. Хажм жиҳатидан Нодир Муҳаммадхоннинг бошқа ўғилларига тегишли бўлган иктоълар ҳам Абдулазиз султоннинг иктоъсидан қолишмаган. Масалан, Баҳром султон Хутталондек катта ўлканинг эгаси бўлган ва Вахш, Балжуон, Кубодиён, Помир ва Хашт ноҳияларини ўз ичига олган. Хусрав султонга эса тақрибан ўттиз ноҳияни (Айбак, Арханг сарой, Бағлон, Гурн, Кишм, Норин, Русток, Толикоғ, Фархор, Хуст ва бошқалари) ўз ичига олган Тохаристон иктоъ тарзида инъом этилган. Нуфузли амирлардан олчин кабиласидан бўлмиш Ялангтўшбий ҳам йирик иктоъ эгаси бўлган. Унга Дарайи суф, Мулгон, Кохмерд вилоятлари, тулкичи, сайканчи чиранги, қилаги, хазораникудорий сикгари кўчманчи кабилаларининг юртлари, яъни Газна ва Кандохоргача бўлган худудни ўз ичига олган Гарчистон иктоъ тарзида инъом этилган. Рус элчиси Анисим Грибов (1641) ҳам Ялангтўшбийга тегишли иктоъ худудларини тақрибан зикр этилганидек тартибда баён этади. Унинг ахборотида, чунончи, куйидагиларни ўқиш мумкин: «Балхдан солиқ йиғиш учун Хиндистон давлати сарҳадларида жойлашган Хиндикуш кишлокларигача борилади. Балхдан то Диндикуш Оағридаги хинд кишлокларига олио

борувчи йўл отлик учун 7 кун, туяда эса 14 кунлик йўл ва ундан кўпрокни ҳам талаб килади. Балх ва хинд сархадлари оралигидаги кишлоклар, шаҳарлар Бухоро ва Балх хонларининг якин кишиларидан бўлмиш амир Ялангтўшнинг мулки хисобланади». «Балх уласрор» муаллифи Ялангтўшбийни хондан кейин иккинчи, энг бадавлат шахс деб таърифлайди, унинг молмулки миқдорини эса давлат хазинаси билан киёслайди. Шундай қилиб, кўришиб турибдики, иктоъ — бу кенг камровли ва ўзига хос феодал институтдир. Феодал мулкчиликнинг иктоъ шакли тараккиёти борабора маҳаллий феодалларнинг мустаҳкамланиши ва иктоъ эгаларининг мустикалликка тобора интилиб боришларига йўл очиб берди. Бу тўнтариш (яъни йирик ер эгалигининг тараккиёти — Б. А.),— деб ёзган эди Ф. Энгельс,— шуниси билан диккатга сазоворки, давлатни бирлаштириш, мулкдорлари олий ҳокимиятга қарам этиш ва бу билан подшоҳларнинг марказий ҳокимиятини қучайтириш йўлида қўлланган восита бўлишига қарамай, у охирокибатда тождорларнинг нуфузини тамоман кесиб қўйди, мулкдорлар мустикалликка йўл очиб берди ва давлатнинг таназзулига олиб келди. Ф. Энгельснинг XVIII аср олмонлар жамияти ҳаётига тегишли бу сўзлари XVI—XVIII асрлар Урта Осиё феодал жамияти учун ҳам тўлалигича ҳосдир. Эътиборга молик бир неча мисоллар келтириб ўтаемиз. 1582 йил 19 сентябрда Абдуллахон II ўз ўғли ва тожу тахт вориси Абдулмўмин султонга Балх ва унга тобе вилоятларни иктоъ қилиб беради. 1585—1586 йиллари Абдулмўмин отасининг ҳарбий ёрдами билан Тохаристон ва Бадахшоннинг бир қисмини ҳамда Хутталон вилоятини ўз мулкига қўшиб олишга муяссар бўлади. Шундай катта мамлакатда ўз мавқеини мустаҳкамлаб олган Абдулмўмин бир йилдан сўнг, 1587 йили Бухорога, яъни отасига тобеликдан бош тортиб, ўз мулки мустикалликни эълон қилади. Аҳвол шу даражага бориб етадики, ҳар иккитомон жадал суръатлар билан урушга тайёргарлик қўра бошлайдилар. Амударё бўйларида ўз қўшинлариини йигишга киришадилар. 1597 йилдаёқ улар бирбирларига қарши ҳарбий юришни бошлашга шай эдилар. Фақат Абдуллахоннинг тўсатдан вафот этиши (1598 йил 9 февраль) Балх билан Бухоро ўртасида содир бўлиши муқаррар бўлган қиргинбарот урушнинг олдини олди.

1645 йили Бухоро тахтидан ўз ўғли Абдулазиз султон томоидап ағдарилган Нодир Мухаммадхон илгариги мулки Балхга қараб қочди. Сўнгра бухоролик лашкарларнинг Балхга ҳужумидан ҳавфсираб бобурийлар қўмагида чегараларни мустаҳкамлашга киришди. Аммо унинг ўғил ва набиралари (Субхонқули султон — Жузжонда, Қутлук султон — Қундузда, Қосим султон — Маймана ва Андхудда) биринкетин марказий ҳукумат тобелигидан бош тортиб исён қўтардилар. Бундай шароитда Нодир Мухаммадхон Хиндистон иодшоси Шохжаҳонга мқоя 1657) ёрдам сўояъ муоожаат этишга мажбур бўлди; мамлакат хинд аскарлари томонидан забт этилди.

Келтирилган материал ва баён этилган фикрлардан қуйидаги хулосага келиш мумкин:

- 1) XVI—XVIII аср бошларида иктоъ маълум ҳудудни, яъни маъмурий суд ва солиқ дахлсизлиги билан вақтинчалик ва шартли равишда бериладиган инъомни ағлатган;
- 2) иктоъ эгалари ҳукмдор хонадоннинг аъзолари, йирик амирлар ва ҳарбий қўчманчи аслзодалардан иборат бўлган;
- 3) иктоъ миқдори инъом этилаётган шахснинг жамиятда тутган ижтимоийсиёсий мавқеига боғлиқ бўлган;
- 4) иктоъ хирожнинг маълум қисмини марказий давлат хазинасига топшириб туриш ва ҳарбий хизмат қўрсатиш шарти билан берилган;
- 5) мамлакатнинг иктоъларга тақсимланиши, айниқса катта миқдордаги иктоълар,

охирокибатда ўзаро феодад курашнинг кучайиб кетиши ва марказий хокимиятнинг заифлашувига ва бошбошдокликларга олиб келди.

Бўривой Ахмедов